

Lyudmyla Lonska

AESTHETICS OF INNOVATIONS IN THE POEMS OF MYHAILO DRAY-KHMARA

The article presents the lingua-poetical analysis of innovations of M. Dray-Khmara, based on its aesthetic function. The research describes the individual author's verbal structures and its influence on the context. The article deals one of the productive moods of the word-building – composite.

Key words: occasionalism, word aesthetics, word image, word-building, composite.

Валентина КАЛЬКО

ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *СЕРЦЕ* В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

У статті проаналізовано концепт *СЕРЦЕ*, який є одним із ключових у творчості М. Драй-Хмари і як поетично-філософська категорія відображає етику й естетику не тільки митця, а й усього українського народу. Встановлено, що конструювання цього концепту здійснюється з огляду на антропоморфні, біоморфні, вегетативні ознаки.

Ключові слова: концептуальний аналіз, концепт, дискурс, метафора.

Концептуальний аналіз, теоретичні підвалини та практичний досвід якого висвітлено в працях Дж. Лакоффа, Р. Лангакра, Р. Джекендоффа, М. Джонсона, Н. Хомського, Ж. Фоконьє, А. Вежбицької, Н. Д. Арутюнової, О. С. Кубрякової С. А. Жаботинської, О. О. Селіванової, Ф. С. Бацевича та ін., спрямований не так на пояснення самого мовного знака, як на дослідження поняття, що за ним стоїть [10], на його представлення як концептуальної моделі (пропозитивної, фреймової, сіткової та ін.). Такий вид аналізу дозволяє, за образним визначенням Б. О. Борухова, заглянути в душу мови, в опредмечений у ній світогляд, ідеологію, систему цінностей, пов'язати мову із внутрішнім світом, і тим самим заповнити прірву між нею і мисленням [2, 15], а також підвести через обробку суб'єктивного досвіду інформацію під певні вироблені суспільством категорії і класи [9, 90]. Метою концептуального аналізу є моделювання структур знань, способів репрезентації інформації, представленої в семантиці одиниць мови та мовлення. Він спрямований на структуру вербалізованого концепту, опис його формування, будови, системних зв'язків, відмінностей від інших концептів [10, 85].

Когнітивні дослідження ґрунтуються на визнанні мови як “третього світу” (В. Гумбольдт), що слугує своєрідним містком між світами думки та дійсності, глибинами свідомості й людською здатністю до відображення довкілля. Саме тому концептуальний аналіз здійснюється через “омовлення” ментальних сутностей: невербальні форми інформації завжди можуть бути організовані через вербальні (С. Д. Кацнельсон, Дж. Фодор, О. С. Кубрякова, Б. О. Серебренников, О. О. Селіванова та ін.).

Концептуальний аналіз, що набув особливої актуальності в лінгвістиці останнього десятиліття, став результатом: 1) упровадження в когнітивну парадигму лінгвістичної семантики у двох її аспектах: внутрішньоструктурному (семантичному) і номінативно-репрезентативному (ономасіологічному); 2) появи маргінальних напрямів вивчення мови крізь призму логіки, філософії, психології, соціології тощо; 3) переходу до дослідницьких програм комунікативно-функціональної орієнтації з урахуванням антропоцентризму мовлення.

Концептуальний аналіз можна трактувати неоднозначно – і як аналіз самих вербалізованих концептів, і як певний спосіб дослідження, тобто аналіз одних концептів за допомогою інших [7; 10; 13; 15]. Він здійснюється на ґрунті засадничих принципів сучасної когнітології: модуляризму, холізму, когнітивізму та конекціонізму, вибір яких визначає моделювання знань від знаків [17, 262]. Попри остаточну невизначеність сутності концепту для сучасної лінгвістики, незаперечним є те, що це передовсім одиниця концептуальної системи, тобто системи знань та способів їхнього зберігання, обробки, переробки та використання. Не викликає сумніву і дихотомічний характер цієї одиниці: у психіці – це об'єкт ідеальної природи, образ, що втілює культурно зумовлені уявлення носіїв мови про світ і водночас є прообразом, прототипом, ідеєю групи похідних понять; у мові концепт має певне позначення, оскільки реальність відображеного у свідомості не опосередковано, а саме через мову.

Сучасні трактування концепту досить неоднорідні: 1) концепт ототожнюють із логічним судженням, вираженим у мовній формі; 2) концепт є сукупністю семантичних ознак, які виявляє компонентний аналіз лексики; 3) концепт – абстракція сукупності предметів; 4) концепт – чуттєво-пізнавальна абстракція предметів і явищ; 5) у психологічному аспекті концепт – це мисленнєво-психічний образ предмета; 6) концепт – різносубстратна одиниця свідомості, що охоплює уявлення, гештальти (образи), поняття [15, 111].

Найбільш прийнятним для когнітивно-ономасіологічного аналізу є визначення концепту як одиниці психоментальних ресурсів нашої пам'яті й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативної пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, віддзеркаленої в людській психіці [9, 90]. Як одиниця пізнання світу, концепт може мати різний ступінь інформаційної насиченості, залишаючись при цьому цілісним утворенням, що поповнюється, змінюється і відображає людський досвід [14, 67].

Можна припустити, що українську мовну модель людини загалом визначає дві опозиції: ідеальне і матеріальне, інтелектуальне й емоційне. Перша опозиція відображена в мові як протиставлення душі і тіла, другу – як

протиставлення розуму і серця. Концепт СЕРЦЕ вже був предметом лінгвістичних студій. Аналізуючи особливості вербального представлення серця в мовній картині світу В. А. Маслова цілком слушно зазначає, що “вся складність дослідження символів, образів, міфологем серця полягає в тому, що воно не лише вмістило емоцій, серце – це центр життя взагалі: фізичного, психічного, духовного і душевного” [11, 138]. Так, О. В. Урисон [21; 22] і О. Д. Шмельов [23] вивчали цей концепт у зв’язку з описом наївної анатомії, А. Вежбицька вважала слова серце і душа одними із ключових концептів слов’янських мов і культур [3], концептуальні і символічні основи аналізованої лексики у творчості окремих письменників стали об’єктом аналізу в роботах Л. Г. Яцкевич, Ю. Д. Тільмана, К. Голобородько, І. О. Голубовської та ін., проблемі мотиваційних особливостей фразеологізмів із соматизмом серце присвячені праці О. О. Селіванової. Результати таких синхронних досліджень доповнюють спостереження за специфікою мовної інтерпретації явищ внутрішнього світу людини, здійсненні в історичному та порівняльному аспектах: серце і душа в архаїчних фольклорних текстах (С. О. Нікітіна [12]), духовне/душевне як особлива філософія життя в текстах давньоруських пам’яток і говорів (В. В. Колесов [8]), почуття й емоційні стани в поетичній фразеології кінця XVIII – першої половини XIX ст. (О. Д. Григор’єва [5]), базові концепти духовного життя особистості в російській і англійській мовах (М. В. Пименова [13]) тощо.

Безперечно, концепт є одним із базових понять сучасної лінгвістики, яке дає змогу описати семантичний простір тексту. Застосування поняття "концепт" уможливорює аналіз знакових одиниць мови як репрезентантів духовної (ментальної) інформації. Семантичні образи, вбудовані в смислову структуру певного концепту, утворюють із ним єдину концептосистему. Сукупність концептів у межах художньої системи одного письменника формує авторську картину світу. Під концептом, слідом за О. О. Селівановою розуміємо “інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам’яті, яка містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомого і позасвідомого” [17, 256]. З огляду на це, мета статті – спираючись на методику концептуального аналізу, виявити окремі закономірності поетичної картини світу М. Драй-Хмари шляхом аналізу концепту СЕРЦЕ як одного з "духовних центрів людини".

Уже сам факт існування в українській мові великої кількості паремій та стійких словосполучень із словом серце, частота вживання в художній прозі, а найбільше в поезії, засвідчує особливу його вагомість для українського мовного світогляду. На нашу думку, це можна пояснити здатністю української свідомості осягати істину не розумом, а серцем – джерелом почуттів і моральності, витоком духовності [16, 118]. Григорій Сковорода

писав: "Голова всього в людині є серце людське. Воно-то і є найточніша людина в людині" [18, 351]. Отже, для українців центром людини є серце, що породжує думки, устремління і самопочуття. Етнопсихологи називають це кордоцентричністю українського народного духу, що впливає з особливостей національного характеру – переваги емоцій та почуттів над інтелектом і волею [19].

Духовне поле та концепт СЕРЦЕ – один із центральних у поетичних рядках тонкого і ніжного лірика М. Драй-Хмари. Саме через відтворення стану серця розкрито значну кількість тематичних мотивів у творах митця. Серце людини в поетичному лексиконі М. Драй-Хмари – одна з домінантних категорій, через яку представлено найширший діапазон людських почуттів.

Художній системі М. Драй-Хмари властиві класичні мотиви, що мають вияв в окремих способах концептуалізації автором дійсності. Так, образ серця осмислено в проекції на фольклорну та книжно-поетичну традицію – як вмістилище душі, почуттів, думок, переживань тощо: *Бідний сам, я не йду на хитрі влови: / з **серця** в серце наллю я пісень, – / хай і в них блакитніє новий, / осяйний, безсмертний день!* [6, 43]

Анатомічну інтерпретацію концептів психіки можна виявити в строфі *Страх / посадив його на сніг / а очі рукавом закрив, / а серце в грудях б'ється...* [6, 152], у якій серце представлено як орган, що функціонує всередині людини і, подібно до інших частин тіла, відповідає за певні здатності (переживати, запам'ятовувати, забувати, боятися тощо). Дослідники зауважують, що саме такі слововживання є насамперед виявом характерних рис архаїчної мовної свідомості, "для якої природний опис абстрактних властивостей людини, її вчинків через називання органів, що забезпечують ці властивості" [4, 69].

Аналіз поетичного дискурсу М. Драй-Хмари уможлиблює виявлення характерних ознак, які властиві серцю:

1) закріпленість за певною функцією, напр.: *Але вона не спить / царівна фінікійська / і **серце** / золота жар-птиця / у неї б'ється і горить* [6, 153];

2) здатність зазнавати фізичних відчуттів, пор.: *Любо йти на озера й луки: / В цю благодатну мить / Благословляють незримі руки / Тих, в кого **серце** болить* [6, 75];

3) можливість мислитися як локалізатор, оскільки серце є найбільш природною, стихійною частиною внутрішнього світу людини [22, 5], напр.: *Я славлю злотокоосу осінь, / Де смуток мій, немов рубін, / У перстень вправлений; ще й досі / Не випав з мого **серця** він* [6, 51].

Варто зауважити, що найповніше в дискурсі поета репрезентовано ознаку "серце як локалізатор психічних станів людини". Так, у М. Драй-Хмари концепт СЕРЦЕ постає як вмістилище віри, напр.: *Розбіглась хижа згряя, – / і очі висохли від сліз, / І в серці віри – віск теплий* [6, 152] / і туги,

напр.: *Хто тут лишився, хто поїхав далі, / Але назад не повернувся ніхто, / Хоч як нам розривала **серце** туга* [6, 182].

Водночас фіксуємо в авторській картині світу митця метафоричну симіляцію "серце – жертва", яка ґрунтується на ознаках:

– "пробивання цвяхом", напр.: *Сон не присниться пророчий – / В **серце** хтось цвяха забив. / В темряву вічної ночі – / Зір мій сліпий* [6, 85];

– "ураження ятаганом", пор.: *Від болю сонце скорчилось і в'яне, / Пірнувши в буйну кров гарячих ран, / І в кожному **серці** вістря ятагана, / І кожне горло стягує аркан* [6, 139];

– "ушкодження кулею", напр.: *І раптом нагла смерть / Розвіяла мій сон: / Холодна гостра куля / Впилася в **серце**, / Що тільки для пісень і билось* [6, 165].

У поодиноких випадках у поетичному дискурсі М. Драй-Хмари вербалізовано метафоричну взаємодію концепту СЕРЦЕ з донорськими зонами РОСЛИНА, що досягнуто внаслідок уживання предиката *цвісти*, напр.: *Переможная, спиш твої і в мене / У скривавлених грудях стремить, / Але **серце** цвістиме огненне, / Як остання весна зашумить!* [6, 83] та ПТАХ, опосередковану використанням назви фантастичного птаха *жар-птиця* та гіпероніма *пташка*, пор.: *Але вона не спить / царівна фінікійська / і **серце** / золота жар-птиця / у неї б'ється і горить* [6, 153]; *Страх / посадив його на сніг / а очі рукавом закрит, / а **серце** в грудях б'ється / як у спійманої пташки...* [6, 152].

Репрезентовано в авторській картині світу письменника й загальну метафоричну взаємодію концепту СЕРЦЕ з донорськими царинами ВОГОНЬ, напр.: *Не влучив в серце пан, непевний був удар – / І в **серці** вибухнув нестриманий пожеар* [6, 138]; *Але **серце** цвістиме огненне, / Як остання весна зашумить!* [6, 83] та ХОЛОД, пор.: *Як в темряві усе завмерло! / Хрусткий на **серці** стигне лід, / І з неба падають, мов перли, / Огненні сльози Персеїд* [6, 62]; *На смерканні. Гасне вечір, / Потонає в сизій млі – / і розтанув **серця** глетчер / В дивних пахощах землі* [6, 67], які є універсальними репрезентантами палких, пристрасних чи прохолодних почуттів. Аналогізація психоемоційного стану зі стихією вогню – регулярний когнітивний процес людської свідомості, відображений у мові, а також вияв загальнішої тенденції, на яку вказує Н. Д. Арутюнова. "Оскільки внутрішній світ людини моделюється за зразком зовнішнього матеріального світу, – зазначає дослідниця, – основним джерелом психічної лексики є лексика "фізична", використана у вторинних метафоричних смислах. Відбір предикатів для повідомлень про психічну сферу звичайно продиктовано тим загальним образним рядом, на основі якого відтворюється духовне життя людей" [1, 95].

Поетичний дискурс М. Драй-Хмари наскрізь глибоко символічний, пронизаний метафорами, які поєднують різні концептуальні царини,

створюючи комплексний асоціативний ореол, пор.: *Розливолюго / ніколи серця човен / не плив на буйний твій простір: / він тільки знав / спокійне тихе плесо. / А нині / шумкими водами біжить / буремними данаями бистрить / у безвісті / в безкрає* [6, 149]. У цих рядках спостерігаємо інтеграцію концептів СЕРЦЕ – ЖИТТЯ – ЧАС – ЧОВЕН. Порівняймо в цьому плані

О. В. Урисон цілком слушно зауважує, що "серце – невидимий орган добрих почуттів, зосібна любові" [21, 27], однак у поетичному дискурсі М. Драй-Хмари нами зафіксовано лише один текстовий фрагмент, що відображає стереотипне розуміння серця як органа любові, причому квалітатив *материнська* чітко визначає посесивність цього почуття, напр.: *Лише любов, велика і безмежна, / Що повнить серце нашим матерям, / По двигнула її на цю мандрівку* [6, 183].

Мабуть, чи не найнасиченішим можна вважати представлення концепту СЕРЦЕ у творчості М. Драй-Хмари в поезії "В село": *А в очі пилом сніговій... / О серце, серце, бийсь до краю, / Поки хоч крапля є надій! / Замети розтопи сльозами, / огнем палючим розпали, / або вже розірвись з нестями, / розвійсь, як пригорща золи!* [6, 82]. Внутрішній енергетичний стрижень вірша формує досить яскрава метафорика, персоніфікований образ серця відзначається надзвичайною художньою місткістю. Поет використовує образ стихії вогню: *огнем палючим розпали*. Створюючи образ серця, письменник репрезентує його як могутній, динамічний, близький до стихійного, першопочаток, як колосальний згусток внутрішньої енергії. На нашу думку, сила впливу вірша зумовлена тим, що в його семантичному підґрунті закладено великий пласт асоціацій, які наповнюють образ серця у світовій і українській культурах: серце – духовний центр, серце – вогонь, що палає, тобто має перетворювальну силу, вільне і незалежне серце – творець, серце – прагнення до істини, прорив до нового життя.

Отже, концептуальний аналіз поетичного дискурсу М. Драй-Хмари засвідчує, що за своїм художнім, символічним, психоемоційним навантаженням досліджуваний концепт близький до світової літературної традиції, оскільки за Дж. Тресіддером, серце – "символічне джерело переживань – любові, страждання, відкритості, радості чи горя, а також джерело душевного просвітління, істини й інтелекту" [20, 330]. Авторська картина світу митця репрезентує поліфункціональність концепту СЕРЦЕ, його конструювання здійснюється з огляду на антропоморфні, біоморфні, вегетативні ознаки. Письменник персоніфікує серце, наділяючи його властивостями сприймати внутрішній і зовнішній світ. Побачити в узагальнених категоріях етнічно окреслене, історично й традиційно зумовлене, осмислене у вимірах часу означає спрямувати пізнання концептуальних засад духовності в річище національної мови. Загалом застосування методики концептуального аналізу відкриває широкі

перспективи для дальшого лінгвістичного осмислення концептосфери українського етносу на ґрунті національної культури, з орієнтацією на етнопсихологічні й загальнолюдські засади.

Література

1. *Арутюнова Н. Д.* Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. *Борухов Б. А.* “Зеркальная” метафора в истории культуры / Б. А. Борухов // Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы. – М. : Наука, 1990. – С. 15–17.
3. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 411 с.
4. *Виноградов В. В.* Избранные труды. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 484 с.
5. *Григорьева А. Д.* Поэтическая фразеология Пушкина / А. Д. Григорьева // Поэтическая фразеология Пушкина / [отв. ред. В. Д. Левин]. – М. : Наука, 1969. – С. 209–262.
6. *Драй-Хмара М.* Вибране / М. Драй-Хмара. – К. : Дніпро, 1989. – 542 с.
7. *Жаботинская С. А.* Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования / С. А. Жаботинская // Лінгвістичні студії. – Черкаси: Брама – ІСУЕП, 1997. – Вип. 3. – С. 3–11.
8. *Колесов В. В.* Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2000. – 234 с.
9. *Кубрякова Е. С.* Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Наука, 1996. – 245 с.
10. *Кубрякова Е. С.* Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 85–91.
11. *Маслова В. А.* Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Индрик, 2001. – 364 с.
12. *Никитина С. Е.* Сердце и душа фольклорного человека / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред.: Н. Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. – М. : Индрик, 1999. – С. 26–38.
13. *Пименова М. В.* Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека / М. В. Пименова. – Кемерово : Кузбассвузиздат; Landau: Veriag Empirische Padagogik, 1999. – 262 с.
14. *Рябцева Н. К.* Мысль как действие или риторика рассуждения / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. Модели действия. – М. : Наука, 1991. – С. 60–69.
15. *Селиванова Е. А.* Когнитивная ономазиология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
16. *Селіванова О. О.* Нариси з української фразеології (психоконґітивний та етнокультурний аспекти): Монографія / О. О. Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
17. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
18. *Сковорода Г.* Твори: У 2-х томах / Г. Сковорода. – К. : Обереги, 1994. –

Т. 1. – 527 с. **19.** Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Тернопільська академія народного господарства, 1995. – 184 с. **20.** Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 448 с. **21.** Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: аналогия в семантике / Е. В. Урысон. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 224 с. **22.** Урысон Е. В. Языковая картина мира VS Обиходные представления / Е. В. Урысон // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 5–18. **23.** Шмелев А. Д. Дух, душа и тело в свете данных русского языка / А. Д. Шмелев // Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – С. 523–530.

Валентина КАЛЬКО

ВЕРБАЛЬНАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА СЕРДЦЕ В ПОЭТИЧЕСКОМ
ДИСКУРСЕ МИХАИЛА ДРАЙ-ХМАРЫ

В статье проанализирован концепт СЕРДЦЕ, который является одним из ключевых в творчестве М. Драй-Хмары, и как поэтически-философская категория отражает этику и эстетику не только писателя, но и всего украинского народа. Установлено, что конструирование этого концепта осуществляется с учетом антропоморфных, биоморфных, вегетативных признаков.

Ключевые слова: концептуальный анализ, концепт, дискурс, метафора.

V. V. Kalko

VERBAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF HEART IN MYKHAILO DRAI-
KHMARA'S POETIC DISCOURSE

The article gives analysis of the concept of HEART, one of the key concepts in M. Drai-Khmara's poetic work and being a poetic and philosophical category it reflects the ethics and aesthetics not only of the poet himself but also of all the Ukrainian people. It was found that this concept comprises anthropomorphic, biomorphic and autonomic features.

Keywords: concept analysis, concept, discourse, metaphor.